

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

На правах рукопису

НАКОНЕЧНА Оксана Іванівна

**КАТЕГОРІЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ
В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Київ - 1997

11.161.2

AB 36, 918

Дисертація є рукописом

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00761012 (H)

Роботу виконано у відділі соціолінгвістики Інституту украї

теорії української мови

Наукові керівники - доктор філологічних наук професор В.М. Бріцин

доктор філологічних наук Г. Стельмашук

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук професор А.П. Грищенко

кандидат філологічних наук доцент Г.Г. Рогачова

Провідна установа - Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького

Захист відбудеться 11 березня 1997 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.94.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті української мови НАНУ (252001 Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та Інституту української мови НАН України.

Автореферат розіслано " 8 " лютого 1997 року

Учений секретар спеціалізованої ради кандидат філологічних наук

Л.М. Береговенко

Для реалізації категоріальних граматичних значень як абсолютних чи відносних інваріантів важливими є такі фактори, як функція мовленнєвого акту (інформація, опис, розповідь тощо) і відповідний тип мовлення (ситуативно актуалізований у плані комунікації чи ситуативно неактуалізований у плані однобічної інформації). Ці фактори суттєво впливають на загальне значення, закладене в граматичній формі. Наявність можливих варіантів у системно-структурній організації категоріальних граматичних значень є закономірним наслідком багатоаспектних співвідношень двох феноменів: мови і мовлення.

Так, наприклад, якщо в плані комунікації модальні ознаки реальності, потенційності, спонукальності і под. виступають як елементи протиставлення, актуального для учасників мовлення під час їхнього спілкування, то в плані однобічної інформації вказані модальні ознаки зберігають свою значущість у відношенні змісту висловлення до дійсності (з боку реальності чи нереальності цього змісту), а відношення цих ознак до мовця в момент його мовлення втрачається. Тому дослідження окремих граматичних категорій і значень, у яких знаходить своє втілення понятійна категорія модальності, в діапазоні ситуативно неактуалізованого висловлення (яким є прислів'я та приказка), вияв трансформації його інваріантного значення є на сучасному етапі розвитку мовознавства актуальним.

Матеріалом дисертаційної роботи стали українські прислів'я та приказки, вилучені з трьох томів серії "Українська народна творчість", укладених в Інституті мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім.М.Т.Рильського НАНУ (упорядник М.М.Пазяк). Джерельна база складає приблизно 10 тисяч паремій. Конкретним об'єктом дослідження була їх модальна організація, способи та засоби вираження в прислів'ях окремих модальних значень.

ЛНБ ім. В. Стефанька
АН України

Пареміологи вважають, що транспозиція модальної спрямованості ("модальної метафори"¹) прислів'я та приказки (наприклад, волюнтатив → неволюнтатив) відбувається за рамками лінгвістичного контексту, але ми маємо підстави твердити, що такі зрушення можна спостерігати вже на рівні мовної організації паремії. Матеріально всяке прислів'я є реченням, тобто маніфестується у певній лінгвістичній сутності. Тому акт предикації, внутрішньо притаманний будь-якому реченню, організує інформацію в прислів'ї і неминуче надає їй певного руху, потенційної здатності до змін.

Наукова новизна роботи полягає у спостереженні над способами формування базових модальних значень у прислів'ях і розвитком вторинних модальних елементів на базі первинних об'єктивно-модальних значень паремій як різновиду універсального висловлення. З іншого боку, на тлі робіт, присвячених окремим аспектам категорії модальності й окремим модальним значенням на рівні речення - висловлення (ситуативно актуалізованого, як правило), наше системне, комплексне дослідження усіх можливих об'єктивно-модальних значень виглядає теж новим. На базі припущення про наявність цілком визначеної кількості модальних типів прислів'їв (за аналогією до певної кількості їх архітектурних чи композиційних формул) уперше створена типологія українських прислів'їв і приказок за модальною ознакою.

Основна жанрова прикмета узагальненості змісту і типізації ситуацій у прислів'ях призводить до особливої "поведінки" граматичних формантів об'єктивної модальності – дієслівних категорій способу і часу (а в окремих випадках - виду та особи). Тому основна мета роботи – дослідити функціонування вищевказаних граматичних категорій у плані ситуативно неактуалізованого висловлення, в умовах широкої узагальненості й афористичності змісту, та їх роль у формуванні

¹ Крикманн А.А. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы // Паремнологический сборник: Пословица. Загадка/Структура, смысл, текст/. М, 1978. - С.88.

модального типу прислів'я.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- систематизувати сучасні дослідження категорії модальності в слов'янському мовознавстві, виділивши основні аспекти та підходи до вивчення цієї категорії;
- встановити зміст поняття "об'єктивна модальність речення - висловлення", описавши окремі її рівні та способи їх вираження;
- визначити зміст і об'єм інваріантних модальних значень реальності, потенційності та ірреальності;
- розглянути функціональну специфіку дієслівних категорій способу і часу в умовах узагальненості (часової нелокалізованості);
- зазначити випадки функціональної транспозиції способово - часових форм у прислів'ях і приказках;
- класифікувати українські прислів'я і приказки за модальною ознакою;
- розмежувати й описати різні способи подачі модального змісту (дискретний і недискретний; експліцитний та імпліцитний);
- схарактеризувати основні тенденції і напрямки модальної транспозиції в українських прислів'ях і приказках.

Урахування завдань і підходу до досліджуваного матеріалу дозволило відібрати ряд необхідних методів, серед яких провідне місце займають два: описовий (на синхронному зрізі) і зіставно-порівняльний в руслі структурно-семантичного аналізу явищ. Використані також прийоми трансформації та альтернативної заміни. У разі необхідності давалась кількісна характеристика матеріалу, а власне лінгвістична інтерпретація мовних фактів доповнювалася необхідними пареміологічними коментарями.

Теоретична цінність дисертаційної роботи визначається її зв'язком з розробкою таких важливих лінгвістичних проблем, як вияв

функціональних можливостей конкретних одиниць мови, дослідження мовних явищ у нерозривному зв'язку з потребами комунікативної діяльності людини, необхідністю вияву оцінки (насамперед модальної) як способу опанування дійсності. Окрім того, опис прислів'їв як знаків певних ситуацій чи певних відношень між речами здійснюється в рамках загального опису мови як механізму відповідностей між смислом і текстом. Дане дослідження може мати цінність і для сучасної пареміології в плані пошуку залежностей смислу прислів'я чи приказки від їх мовної структури, а також для уточнення корпусу текстових функцій паремій. Наприклад, індикативність, на наш погляд, тісно пов'язана з моделюючою функцією, імперативність актуалізує функцію рекомендації, припису, а оптативність - магічну функцію.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані при викладанні граматики української мови у вузі, читанні спецкурсів з функціональної морфології та синтаксису, мови фольклорних творів, а також лінгвістичного аналізу тексту.

Положення, які виносяться на захист.

1. Функціонально-синтаксичний аспект вивчення категорії модальності має на меті виявлення мовних засобів, що беруть участь у формуванні і вираженні інваріантних модальностей реальності, ірреальності та потенційності, а також у розрізненні їх часткових модальних значень. Крім того, такий підхід дозволяє виділити два рівні в організації об'єктивної модальності, а саме: рівень предиката (предметна модальність) і рівень синтаксичної одиниці в цілому (загальна зовнішня модальність). Оскільки експліцитно чи імпліцитно виражена предметна модальність змінює уяву про ступінь реальності дії, то таку модальність варто розглядати як реально-потенційну, протиставлену значенням власне ірреальним.

2. Реально-потенційне загальномодальне значення конкретизується в реально-індикативному та потенційно-модальному типах, власне

ірреальне - в умовному, гіпотетичному, оптативному та спонукально-дебітивному типах. Ці значення утворюють систему об'єктивної модальності в українській мові та можуть слугувати основою типології речень-висловлень за модальною ознакою (у даному випадку така типологія створена на базі прислів'їв та приказок).

3. Граматичні категорії способу та часу дієслова, що безпосередньо пов'язані з функціонально-семантичною категорією об'єктивної модальності, характеризуються помітною здатністю до транспозиції, яка в умовах ситуативно неактуалізованого висловлення з притаманними йому ознаками узагальненості та часової нелокалізованості стає засобом вираження модальної транспозиції. Це виявляється в тому, що реально-модальна структура набуває елементів потенційності або ірреальності, імперативна конструкція стає засобом вираження оптативної чи дебітивної модальності, а висловлення з первинною умовною модальністю імпліцитно містить сему волевиявлення.

4. Прислів'я чи приказка, розглядувані в площині мовного ярусу і в площині ярусу пареміологічного, виявляються носіями цілком різних функціональних навантажень, бо в першому випадку вони становлять собою знаки деяких індивідуальних ситуацій, а в другому - знаки класу ситуацій, з якими дані часткові ситуації пов'язані лише асоціативно. Але оскільки мовний ярус прислів'я є вихідним, первинним, то лінгвістична організація паремії має певний вплив на її функціонування як фольклорного жанру.

5. Українські прислів'я та приказки як лінгвістичні одиниці мають цілком визначену кількість модальних типів та їх конструктивних різновидів.

Апробація роботи. Основні положення і результати дисертації обговорювались на засіданнях кафедри російської мови Волинського держуніверситету, були представлені у вигляді доповідей на звітних наукових конференціях викладачів та студентів вказаного університету

(1991-1994 рр.), на регіональній науковій конференції “С.В.Кротевич і сучасна лінгвістика” (Львів, 1991р.) та на засіданні відділу соціолінгвістики та теорії мовної комунікації Інституту української мови НАНУ (1995-1996 рр.). Основні положення дисертації викладено в 10 публікаціях (з них 5 статей).

Структура та зміст роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку скорочень джерел та словників і списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, розкривається її актуальність, новизна, теоретичне та практичне значення, ставиться мета та конкретні завдання роботи, обираються методи дослідження та формулюються основні положення, які винесено на захист.

Перший розділ дисертації “Основні концепції модальності в сучасному мовознавстві” присвячено розгляду основних теорій мовної модальності, виникнення яких зумовлено акцентуванням відповідного аспекту в дослідженні речення-висловлення як мінімального носія об’єктивно-модальних значень. Усе розмаїття думок щодо сутності модальних відношень у мові може бути згруповане навколо трьох основних аспектів її опису: логіко-понятійного, семантико-синтаксичного та функціонально-комунікативного, детальний огляд яких міститься у відповідних підрозділах.

Реферована дисертація спирається на семантико-синтаксичну концепцію модальності, яка ґрунтується на ідеї двобічного змісту речення (наявності у його семантиці об’єктивних і суб’єктивних значень). Увесь суб’єктивний комплекс висловлення сконцентровано в його модусній частині, межі якої, однак, чітко не окреслені (див. роботи Ш.Баллі, Т.Б.Алісової, Н.Д.Арутюнової, В.Г.Гака, І.П.Сусова, Т.В.Шмельової та ін.). Модальність - лише один із проявів модусної сфери речення-висловлення; це категорія, яка фіксує характер уяви мовця про відношення предметів та ознак у реальній дійсності та стосунок суб’єкта

висловлення до цих відношень. Саме такий підхід до розуміння модальності знаходимо в роботах В.В.Виноградова, котрий, на відміну від Ш.Баллі, вважав модальність однією з тих синтаксичних категорій, у яких конкретизується категорія предикативності із загальним граматичним значенням віднесеності основного змісту речення до дійсності. Причому В.В.Виноградов розглядав у межах модальності як відношення до дійсності, виражене синтетичними й аналітичними формами способу дієслова, так і відношення, виражене значенням окремого слова або сполуки слів (модальні слова і частки, типізовані словосполучення). Такий погляд на модальність (при деяких несуттєвих розбіжностях і різній термінології) прийнято, наприклад, у працях Т.П.Ломтєва, І.П.Распопова, Г.В.Валімової, Г.О.Золотової, Н.Ю.Шведової, Я.Попели, Л.С.Єрмолаєвої, А.П.Гриценка, І.Р.Вихованця, В.М.Бріцина та ін.).

Об'єктивна модальність речення в інваріантних значеннях реальності/ірреальності може формуватися на двох рівнях: предметна (внутрішня) модальність на рівні предиката і загальна (зовнішня) модальність на рівні всієї синтаксичної конструкції. За характером вияву змісту предметна модальність дискретна: те модальне значення, яке модифікатор привносить у речення, дорівнює семантиці цієї лексики. Окрім того, предметна модальність здатна виявлятися експліцитно та імпліцитно. У прислів'ях (як і в літературній мові) експліцитна предметна модальність презентована цілою низкою модальних дієслів та предикативів, а її імпліцитний вияв пов'язаний з особливою структурою інфінітивного речення (Г.О.Золотова, В.А.Белошاپкова, В.М.Бріцин). Предметна модальність наближає потенційну дію (можливу, необхідну чи бажану) до статусу дії реальної, тому загальна модальність такого речення-вислову повинна бути кваліфікована як реально-потенційна на противагу власне ірреальній модальності.

Таким чином, об'єктивна модальність у реферованій роботі вважається єдиною семантико-синтаксичною категорією з дворівневим характером, граматичним ядром якої є категорія способу, а допоміжними елементами її формування (що за певних умов можуть відігравати й провідну роль) є модальні модифікатори, частки й окремі синтаксичні структури (як, наприклад, речення з "імпліцитною предикативністю" (Г.О.Золотова) або паралельні умовні конструкції).

Насамперед варто протиставити індикатив як основний виразник реальної та потенційно-реальної модальності непрямым дієслівним способам, що позначають з погляду мовця дії ірреальні. У семантиці кожного з непрямих способів виділяється такий принципово важливий компонент значення, як вказівка на певний суб'єктивний фактор свідомості, що є засобом зв'язку нереальної дії з дійсністю. Інакше кажучи, непрямі способи містять неодмінно дві семантичні одиниці: одна з них - нереальність дії, друга - волевиявлення чи гіпотеза мовця, тобто той елемент психічної діяльності суб'єкта мовлення, що, по-перше, сприяє виникненню уявлення про нереальну дію, а по-друге, служить підставою для типології об'єктивно-ірреальних значень (умовності, гіпотетичності, оптативності та імперативності). Окрім цих способових значень, що формують незалежну від контексту домінуючу їх змісту, способи ще можуть мати вторинні, контекстуально марковані функції, що особливо яскраво виявляються в діапазоні ситуативно неактуалізованого мовлення або універсального висловлення.

Другий розділ дисертації "Семантико-структурна характеристика українських прислів'їв і приказок з реально-потенційною модальністю" присвячений описові реально-модальних різновидів паремій та особливостям функціонування в них єдиного способово-часового комплексу.

Узагальненість у прислів'ях та приказках має подвійну природу: з одного боку, це їх обов'язкова жанрова прикмета, а з іншого - це цілком

відчутна особлива лінгвістична організація, зумовлена здатністю слова вживатися у двох значеннях (загальному і частковому, за О.М.Пешковським) або мати два "семантичні стани" (позаситуативний і ситуативний, за Л.Блумфілдом). Кожне висловлення, не закріплене за певною денотативною ситуацією, повинно характеризуватись абстрагованістю всіх його структурно-семантичних компонентів. В універсальних висловах спостерігається "найвищий ступінь генералізації ситуацій"¹, що на шкалі нелокалізованості в часі іменується позачасовістю або всечасовістю. Але це значення часової невизначеності не сприймається як ознака ірреальності дії, бо не має формальної підтримки. Позачасовість у прислів'ях і приказках зумовлена їх семантико-конструктивними особливостями, тому це дає можливість говорити про реальну модальність, здатну розвивати елементи потенційності. Отже, беручи за основу типології поєднання і взаємозв'язки ознак модальності, темпоральності та часової нелокалізованості, у пареміях виділяємо два різновиди реальної модальності— реально-індикативний та потенційно-модальний.

Спостереження за функціонуванням індикативних предикатів у прислів'ях і приказках дозволяє зробити висновок, що часові форми знаходяться на такому ступені узагальнення, який не тільки не передбачає спеціального відношення позначуваної ситуації до фіксованого моменту відліку, але й навіть виключає таке відношення: зміна часової форми предиката не може змінити суті прислів'я, бо головне в ньому все-таки - акцентувати увагу не на конкретній хронології, а посилити значимість прислівного смислу для всіх часових проміжків. Ця теза знаходить підтвердження і в значній варіативності предикатних форм: *Молитва матері з дня моря рятує* (теп. час), *Материна молитва із дня моря дістане* (майб. час), *Матірія молитва і з дня моря витягала* (мин. час). Але беручи

¹ Теорія функціональної граматики: Введення. Аспектуальність. Временная локалізованість. - Л., 1987. - С. 216.

до уваги тотожність чи схожість змісту, не можна ігнорувати відмінностями в граматичних значеннях протиставлених одна одній форм, нехай навіть ці відмінності сприймаються як тонкі відтінки: "... на прислів'ях якраз краще всього видно, що кожен час зберігає... своє основне значення..."¹.

У реально-індикативному типі узагальнюється сама дія, предикативна ознака, ситуація як усечасова. Закономірно тому, що базовою, найхарактернішою формою предиката даного типу реальної модальності є форма теперішнього неактуального часу, значення якої розвинулось за рахунок поступового втягування сфер минулого і майбутнього в семантику розглядуваної форми. Одним її різновидом є значення постійної дії з перевагою предикатів, абстрагованість у часі яких визначається самим характером вираження ними процесів, безперервно постійних чи циклічних за своєю природою. Наприклад: *Каяття пізно приходить; Знаємо і без попа, що в неділю свято; Великих злодіїв пускають, а малих вішають; Хіба воли ревуть, як ясла повні.*

Відтінок ознаки якісного характеру (другий різновид) з'являється у формах теперішнього часу в результаті подальшого абстрагування значень постійної чи звичайної повторюваності дій-станів: увага в основному фіксується на постійній властивості, здатності, схильності, звичці чи вмінні суб'єкта здійснювати щось. Наприклад: *Орел мух не ловить; Золото і в болоті блищить; Чоловік любить жінку здорову, а тещу багату; Правда очі коле; Не святі горшки ліплять.*

Хоч форма минулого часу дієслова і виділяється з-поміж інших відносною однозначністю свого категоріального значення і тому рідко транспонується в інші часові сфери, проте узагальненість сприяє цьому процесові, і форма предиката минулого часу є допоміжною в реально-індикативному модальному типі. Найменш частотною серед усіх видо-часових форм у прислів'ях є грамема минулого часу недоконаного виду,

¹ Пешковський А.М. Русский синтаксис в научном освещении. -М., 1956. - С. 205.

причому виключно в імперфектному значенні, яке виражає минуле недиференційовано, бо позначена цією формою дія чи ознака сприймається як постійна, що якраз і є підґрунтям для розвитку панхронічного значення даної форми. Наприклад: *Мій батько не брехав і мені не велів; Де ти був, як Бог розум роздавав?, Де бідняцьке не пропадало?*

Досить регулярною в прислів'ях виявилася модель, яка в межах одного простого речення поєднує одразу обидві форми минулого часу: *Тікав від диму та впав у вогонь; По бороді текло, а в рот не попало; Індик дунав та в борці попав.*

Порівняно з базовою формою дієслова теперішнього часу, яка зображує деякі загальновідомі істини як нелокальні в часі, бо поширені на всю темпоральну перспективу, предикатна форма минулого часу дозволяє акцентувати увагу на попередньому досвіді, виокремлюючи один типовий акт з його результатами чи наслідками. Отже, способи подачі узагальненості в часі різними його грамами різні.

Крім зазначених вище випадків, значенням реальної модальності характеризуються бездієслівні прислів'я та приказки (конструктивно-інтонаційний спосіб вираження модального значення), які мають в основному три моделі: іменну (*Своя рука - владика; І золота клітка для пташки неволя; Страшне перо не в гусака, а в дурака; Добра порада дорожча від золота*), безособову (*Без муки нема науки; Важко знайти голку в стіжку сіна*) та модель з еліпсованим предикатом (*У роззяві Дарії кожен день аварії; Моя хата скраю*). У таких пареміях позачасовість досягається вказівкою на реально існуючий і темпорально нелокалізований зв'язок між певним процесом чи властивістю та їх носієм.

Таким чином, різноманітні способи вияву всечасовості в реально-індикативному типі прислів'їв не нівелюються повністю, а, зазнаючи суттєвих змін, переходять із денотативно-сміислової сфери в зону конотації.

Другим характерним проявом реальної модальності у прислів'ях і приказках є потенційно-модальний тип з обов'язковим яскраво вираженим модальним відтінком потенційності, в якому відображена динаміка зв'язків між реальністю та ірреальністю. Головним зовнішнім показником потенційного типу є вживання таких видо-часових форм предиката, модальних модифікаторів та певних синтаксичних структур, які здатні формувати всі основні семи потенційності (можливість, бажаність, необхідність і неминучість). У даному модальному різновиді на перший план виходить характеристика певного явища, ситуації через узагальнене модальне відношення, через підкреслення постійної можливості (необхідності, повинності, бажаності) щось здійснити.

Для вираження даного модального різновиду найбільш "приспосованою" виявилася предикатна форма майбутнього часу, адже з екстралінгвістичного боку "майбутнє – це те, що повинно бути, але чого ще нема"¹. У функціональних значеннях мовних одиниць це виявляється в глибокій взаємодії модальної і темпоральної (футуральної) семантики. Будь-яка мовна форма майбутнього більшою чи меншою мірою гіпотетична. Звідси і рефлекс у мові - конкуренція форм майбутнього часу і модальності. У пареміях грамеми майбутнього недоконаного в ролі простого присудка вкрай маловживані, але їх інформативна спрямованість має характер віщування, прогнозу з яскравим модальним відтінком упевненості. Наприклад: *В зіркий кулак ще будеш плакати; Пам'ятатимеш до нових віників*. Елемент БУДЕ/НЕ БУДЕ як зв'язка при іменному предикаті або вжитий самостійно набагато частотніший, причому з метою акцентування модального відтінку впевненості він ставиться на логічно найсильніші позиції в реченні - абсолютний початок чи кінець: *Не буде риба раком; Буде і на пайій вулиці празник; Скільки вірвояку не плети, а кінець їй буде; Восени й курчата курми будуть*.

¹ Будагов Р.А. Язык-реальность-язык. - М., 1983. - С. 182.

Однак багатьма граматистами підкреслено, що найбільший модальний потенціал з-поміж усіх часових форм дієслова має все-таки форма майбутнього часу доконаного виду. У літературі з проблем аспектуальності основним модальним значенням доконаного виду вважається значення потенційної можливості/неможливості дії.

Ця модальність може мати недискретний та дискретний (у тому числі імпліцитний) вияв, а семантично поділ можливості провадиться за ознакою "зовнішній/внутрішній".

Зовнішня можливість/неможливість становить собою такий потенційний зв'язок між суб'єктом та його ознакою, існування якого зумовлено факторами, що знаходяться поза самим суб'єктом, наприклад, зовнішніми обставинами, моральними правилами, законами природи і суспільства. Недискретно це модальне значення виявляється, головним чином, у двох часових формах присудка: майбутнього доконаного та теперішнього часу. Відтінок можливості/неможливості характерний для предикатів, які позначають не часто повторювану, узвичасну дію, а дію, зумовлену тими чи іншими причинами, що виявляється в обов'язковій наявності адвербіальних чи об'єктних синтаксем у реченні. Наприклад: *В лиху годину узнаси вірну людину; Дружно і гори рівняють; На добрім місці і камінь обростає; Шила в мішку не сховаєш; Своєї долі і конем не об'їдеш; Хіба кому розум завадить?; Шилом моря не нагрієш, від тяжкої роботи не розбагатієш; Без стовпів і пліт не стоїть.* Зрідка вказане модальне значення виявляється у формі минулого часу доконаного виду: *Багатства з собою до гробу ніхто ще не взяв.*

Дискретний вияв модального значення зовнішньої можливості пов'язаний в українських пареміях з трьома модальними модифікаторами: МОЖНА, ВІЛЬНО, МОГТИ (сема неможливості вводить заперечними частками): *Можна жартувати, можна і діло робить; Вільно собаці й на небо брехати; У слабім тілі може бути здорова душа; Коло воза ходивши, не можна не обмазаться.*

Дискретний імпліцитний вияв цього модального значення пов'язаний тільки з інфінітивними реченнями. Наприклад: *Знати дурного по сміху його; Вовка впізнати і в овечій шкурі; Пса брехливого далеко чути, Одному не розідратися на кілька частин; Біди не продати, ані проміняти; Здоров'я не купити; На гнів не зачинити хлів.*

Про відношення внутрішньої можливості/неможливості звичайно говорять тоді, коли фактор, що зумовлює зв'язок між суб'єктом і його ознакою, становить певні внутрішні характеристики цього суб'єкта. Найпоширенішим способом подачі цього модального значення (як і попереднього) виявився недискретний спосіб з використанням в основному тих самих граматичних форм – майбутнього часу доконаного виду і теперішнього часу. Наприклад: *Мала правда велику брехню переломе; Ложка дьогтю бочку меду зіпсує; Язик до Кисва доведе; Просьба мур пробиває; Добра голова не скаже пусті слова; Старої любові й іржа не їсть; Порожня миска не вабить писка.*

Наступне модальне значення, притаманне прислів'ям і приказкам потенційно-модального типу, – значення необхідності. Базові структури прояву модальних значень можливості й необхідності цілком протилежні: якщо модальність можливості виражається насамперед недискретно, то відношення необхідності виявляються через модальні модифікатори та інфінітивні речення. Очевидно, це пояснюється тим, що в системі категорій діалектики поняття необхідності та випадковості характеризують відношення (зв'язки), а можливості і дійсності - сутність цих відношень.

Найбільш частотними в прислів'ях виявилися два модальні модифікатори – предикатив ТРЕБА і дієслово МУСИТИ. Наприклад: *Не лише силою треба боротись, а й умінням; Добрий товар хвалити не треба; З вовками мусиш по-вовчому вити.* Усі інші лексичні показники необхідності (ПОТРІБНО, ПОВИННО, ДОВЕДЕТЬСЯ, БУЛО Б + інфінітив) епізодичні.

Інфінітивні речення з імплікованим модальним модифікатором необхідності і повинності здебільшого представляють дію як небажану для суб'єкта, вимушену: *Не все другу знати, що на серці в себе мати; Ремесло за плечима не носити; Щасливому по гриби ходити.*

Інколи модальність необхідності виявляється й недискретно: *Після бою кулаками не махають; Хоч жий сто літ, а покинеш світ; Чорт сім пар постолів сходив, поки таке зілля знайшов; Який вродився, такий і згине.*

Дія (чи стан) може бути об'єктивно настільки необхідною і незалежною від волі суб'єкта, що сприймається як певна неминучість, приреченість. У прислів'ях це модальне значення найчастіше виражається інфінітивними реченнями, які "спираються на пресуппозицію пасивності денотата давального суб'єкта"¹. Наприклад: *Бути козі на торзі; Не бачити свині неба; Двічі молодим не бути.*

Значення бажаності як різновид потенційно-модального типу в українських прислів'ях і приказках пов'язане з модальними дієсловами ХОТИТИ, ХОТИТИСЯ, ВОЛІТИ, БАЖАТИ. Наприклад: *Хоче у вовка з зубів вирвати; Де брудно, там хочеться ще плюнути; Волю хорувати, як вйтувати; Найменша пташка бажає мати своє гніздечко.* Частка БИ (Б), вжита разом зі згаданими лексемами, не є показником ірреальної модальності, а служить для експресивного вираження реального бажання: *Хотів би рибку їсти і в воду не лізти; Волів би тим словом дихати.* У конструкціях з предикативним прикметником РАД + БИ (Б) має місце семантичний синкретизм значень оцінки й бажаності: *Рад би птахом злетіти до неї; Рада б душа в рай, та гріхи не пускають.*

Порівнюючи дискретні та недискретні, експліцитні та імпліцитні способи вияву та формування потенційно-модальних значень в українських пареміях, можна погодитися зі спостереженнями вчених щодо російського паремійного фонду, в якому "майже зовсім не

¹ Брицян В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке.- К., 1990.- С. 218.

залучаються (через обмеженість об'єму жанру) лексичні засоби вираження модальності¹, у той час як граматичні характеризуються значною різноманітністю і поширеністю. І все ж в умовах абстрактності та часової нелокалізованості нівеляція різноманітних способів вираження модальних значень реальності не відбувається, а спостерігається їх конкуренція з абсолютним кількісним переважанням недискретних способів.

Третій розділ роботи “Семантико-структурна характеристика українських прислів'їв і приказок із об'єктивно-ірреальним модальним значенням” присвячено досить багатій і цікавій системі ірреально-модальних значень, з-поміж яких виокремлюються неволонтактивна (умовність і гіпотетичність дії) та волонтактивна (бажальність та спонукальність) групи.

Умовна модальність – різновид ірреальності, в основі якого лежить певна дія (стан) – умова, що і є причиною нереальності позначеної прислів'ям чи приказкою ситуації. Тому таку модальність здатні передавати лише двокомпонентні (переважно складні) конструкції з умовною і наслідковою частинами. Основним фактором розрізнення підвидів умовності є співвідношення способового і способово-часового вираження предикатів зумовленої та зумовлюючої частин речення. Єдиним засобом вияву різновидів даної модальності є частка БИ(Б) (в обов'язковому поєднанні з дієслівними формами) у наслідковій частині: наявність цієї частки вказує на ірреально-умовну модальність речення, її відсутність – на потенційно-умовний різновид.

Базовими експлікаторами умовної модальності в пареміях (як і в літературній мові) є так звані паралельні умовні конструкції: складнопідрядні речення з підрядною умовною частиною (вони здатні передавати обидва різновиди умовності) та безсполучникові речення умовно-наслідкового типу (у прислів'ях ними передається тільки

¹Тарланов З.К. Очерки по синтаксису русских пословиц.-Л., 1982.-С.121

потенційно-умовна модальність); усі вони характеризуються значною структурною варіативністю.

Сполучникові речення-прислів'я потенційно-умовної модальності мають форманти підрядного зв'язку ЯК, КОЛИ, ЯКЩО, РАЗ, ЕСЛИ, які часом ускладнюються корелятами ТО, ТО Й, І. Наприклад: *Як не матимеш друга, не матимеш ворога; І правда тоні, коли золото впливає; Якщо спеки бояться, кукурудзи не діждатись; Если обрид тобі хто, позич йому грошей.*

І все ж найпоширенішим виразником потенційно-умовної модальності в українських прислів'ях стала безсполучникова конструкція з фіксованим розміщенням частин: умова в препозиції, наслідок у постпозиції. Такі структури характеризуються великою кількістю варіантів, тому вони розділені на кілька груп та підгруп, утворених різними типами співвідношень. Однак регулярними в прислів'ях є не всі моделі, а лише такі, як у прикладах: *Знає кума - знає півсела; Почнеш судитися - будеш по світу з тайстрою волочитися; Млин меле - мука буде, язик меле - біда буде; Був би сад, а солов'ї прилетять; Дай йому палець - він всю руку відкусить; Уміси дітей родить, умій же їх і вчить; Пропав кинь - і узду кинь!; По правді роби - доброго кінця сподівайся; Боятися смерті - на світі не жити.*

Зафіксовані нами прислів'я (складні речення) ірреально-умовного різновиду модальності - виключно сполучникові з абсолютною перевагою складнопідрядних конструкцій. Як і в літературній мові, в українських прислів'ях нереальна умова найчастіше вводиться сполучниками ЯКБИ та КОЛИ Б: *Якби не було хмар, то ми б не знали ціни сонцю; Коли б не твій розум та не моя хитрість, пропало б усе на світі.* Крім цих загальноновживаних, у прислів'ях зі вказаним граматичним значенням вживаються ще два сполучники - КОБИ та ЩОБ: *Добре би купити, коби не платити; Щоб кухар з голоду вмер, то й на цвистарі не поховали б.*

Прислів'ям із загальною модальністю гіпотетичності дії властива оригінальна семантика – навмисне гіперболізований (з елементами фольклорної фантастики) зміст з метою яскравої емоційної (позитивної, а частіше негативної) характеристики суб'єкта (зрідка об'єкта) предикації через певну дію, яку цей суб'єкт ніби в змозі виконати. Тому ця гіпотетична дія сприймається через модальність можливості і формує з нею спільний комплекс гіпотетичної можливості дії. Єдиним засобом вираження такого модального значення є просте речення з часткою БИ (Б) при дієслівній формі на -в (-л-) (традиційний умовний спосіб дієслова). Оскільки структурних варіантів паремії даної модальності не мають, то їх типологія здійснена за семантикою. Наприклад: *Дав би з себе послідню сорочку; Не зичив би того і темному ворогові; Та він би з рідного батька злупив; І в ложці води втопив би; Обдер би й святих.*

Оптативна модальність притаманна прислів'ям, що передають емоційно-вольовий прояв потреби суб'єкта в настанні певної дії чи ситуації. Співвідношення оптативних та імперативних висловлень виявляється в модально-вольовому аспекті: релевантною рисою оптатива як модального типу є ознака неадресованості вираженого в ньому волевиявлення мовця та досить низький ступінь прояву наміру мовця змінити екстралінгвістичну ситуацію.

Структурна типологія оптативних прислів'їв та приказок спиралася на тезу, що граматичними формантами оптатива є різноманітні модальні частки в поєднанні з дієслівними формами. Так, частки БИ, КОЛИ Б, АБИ, БОДАЙ, ЯКБИ, КОБИ поєднуються і з формою дієслова на -в (-л-), і з інфінітивом: *Не пив би, не їв би, все на милу глядів би; Вашими б устами та мед пити; Коли б і впасти, і не забитись; Аби до смерти не вмерти; Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі; Бодай усе знати, та не все робити; Бодай багацько бачив, а не мав за що купити!; Якби молодість знала, а старість могла; Коби до зеленої трави дочекатися; Коби Бог був здоров та й ми попри нього.* Частка ЩОБ зафіксована лише в

поєднанні з дієслівною формою на -в (-л-): *Щоб ви міряли гроші мискою, а діти колискою!*, а частка ХОЧ БИ – з інфінітивом: *Хоча б свос пожити!*

Роль деяких часток (з обов'язковим елементом БИ) у формуванні бажальної модальності настільки велика, що іноді вони вживаються самостійно, без супроводу дієслівних форм: *Твоє б слово та Богові в вухо!*; *Коли б хоч гірше, так ініше*; *Якби з вашої руки та куль муки*; *Коби така до роботи, як до танцю, до охоти*; *Хоч би скраю, аби в раю.*

Часом бажана ситуація позначена неспеціалізованими граматичними засобами, наприклад, частками НЕХАЙ, НАЙ, ХАЙ, НЕХАЙ БИ: *Лучче нехай буде злий, ніж дурний*; *Хто що має, хай тримає*; *Най буде не пишно, а затишно*; *Нехай би бив, а то й через пліт перекинув.*

Оплативні вислови неоднорідні не лише у структурному, а й у семантичному плані. Основна зона оплатива – власне бажальність, яка може набувати певних видозмін залежно від значення її основного форманта – частки і від полісуб'єктності/моносуб'єктності речення. Наприклад: *Якби йому вирости крила*; *Його би по смерть посилати*; *Аби кінці з кінцями поводити.*

Наступна типологічна група – оплативи з різними семантичними нашаруваннями. Так, значення бажання може бути пов'язане зі значенням мети (*Про гаразд уже й не спитьсья, аби хоч спокій кубливсья*), допусту і умови (*Нехай не буде чого їсти, аби було з ким сісти*), спонування (*А якби ти язика прикусив!*).

Семантична група побажань досить неоднорідна в пареміях. Це і застигли формули апеляцій до Бога (*Дай мені, Боже, дурних ворогів мати*; *Нехай Бог боронить від лихої напасти, від панської ласки і від людської ненависті*; *Не дай, Боже, з хама пана*), і конструкції з формами наказового способу дієслова (*Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь*), і колишні підрядні речення з часткою ЩОБ (*Щоб земля на нім легким пухом лежала*), й іменні конструкції (*Хліб та сіль!*).

Остання семантична група оптативних паремій – заклинання (магізми) та прокльони, які виражають недоброзичливі побажання адресату. Наприклад: *Нехай піде лихому на шкоду, а нам на добро; Щоб твоя могила диким маком поросла; Кат вас бери! Смоли б ти написся.*

До волюнтативної групи ірреальності відносяться прислів'я та приказки зі спонукально-дебітивною модальністю. Оскільки волевиявлення в них нікому не адресовано, реальний виконавець (як і конкретний мовець) взагалі не мислиться або неможливий, то прислів'я з дієсловами наказового способу становлять собою узагальнено-референтні вислови, основним функціональним призначенням яких є не спонування до певних дій, а актуалізація інформації у формі поради, рекомендації чи застереження. Через те, що причиною імперативної дії в умовах афористичності є певний різновид норми (це пов'язано з узагальненістю і автора волевиявлення, і його адресата), то на зовнішню модальність спонування нашаровується значення повинності. Це дозволяє кваліфікувати такий різновид ірреальної модальності в прислів'ях як дебітивно-імперативний.

Українські прислів'я з вказаною модальністю мають лише еталонні форми (з предикатом-дієсловом наказового способу 2-ї особи), серед яких можна виокремити кілька характерних моделей. Найбільш поширеним типом є речення, що містять одну форму імперативної парадигми (це може бути предикат фізичної чи розумової дії, процесу, психологічного чи емоційного стану, який вжито у формі недоконаного виду): *Правду в приказках шукай; Про добре діло говори сміло; Бережи честь змолоду; Не кидай слова на вітер.* Досить характерною для фольклору моделлю цього типу є структура, в якій зіставляються чи протиставляються дві, переважно об'єктні, синтаксеми: *Пробуй золото вогнем, а дружбу – грішми; Не вчи орла літати, а солов'я співати; Не питай старого, а бувало.*

Усі інші моделі прислів'їв спонукально-дебітивної модальності містять кілька імперативних форм, які можуть бути однаковими та різними, можуть поєднуватися сполучниковим та безсполучниковим зв'язком. Найтиповіші приклади: *Не родися красна, а родися щасна; Менше говори - більше діла твори; Погано не клади - злодія в гріх не вводи; Не спіши язиком, квапся ділом; Нових друзів наживай та й старих не забувай; Бога бійся, а чорта не гніви; Не хитруй, не мудруй, а чесно працюй.*

Полізістовність та афористичність, притаманні пареміям, створюють підґрунтя для виникнення імпліцитного спонування в первісно неволонтактивному модальному типі: з якихось причин пряма каузация уникається, й імперативне значення стає специфічним наслідком репрезентованого в прислів'ї "стану речей". Наприклад: *Ще й на нашій вулиці зозуля закує; Плачем ділу не допоможеш; Дружній череді вовк не страшний; Чи тебе хто тягне за язик?* та багато інших. Це один із найскравіших проявів модальної транспозиції в прислів'ях. У цьому ж ряду знаходяться й випадки появи дебітивної (за природою неволонтактивної) модальності у первинно імперативних висловах, розвитку потенційно-модальних значень як на ґрунті реальності (можливість, необхідність тощо), так і нереальності (індикативна умовність), втрати часткою БИ (Б) притаманного їй ірреального значення.

У висновках коротко підсумовуються основні результати дисертаційного дослідження типів речення та їх варіантів на модальному рівні, яке демонструє можливість і значущість побудови не тільки формально-синтаксичних парадигм, що описують здатність окремих структурних схем речення до модальної трансформації, але й формування функціонально-семантичних парадигм, які відображають функціонально однотипне співвідношення пропозитивних структур у рамках простого та

складного речень при передачі предикативно оформленого значення можливості, бажаності, спонукальності, умовності тощо.

Основні положення дисертації відображено в публікаціях:

1. А.А.Потебня о некоторых конструкциях инфинитива с глаголами стать, быть в русском и украинском языках // А.А.Потебня - исследователь славянских взаимосвязей: Тезисы Всесоюзной научной конференции, ч. 1. -Харьков, 1991 - С. 193 - 195.

2. О семантико-синтаксических связях зависимого инфинитива //Профессор Е.В.Кретевиц и современное языкознание: Тезисы докладов региональной научной конференции.- Львов, 1991. - С.75 -76.

3. Функционирование безличных конструкций "было+инфинитив" в русском и украинском языках (в сопоставлении с древнерусским периодом) // Проблеми зіставної семантики: Матеріали республіканської наукової конференції.- Київ-Черкаси, 1992. -С.157 -158.

4. Развитие синонимичных конструкций зі значенням спонування до дії в історичному аспекті // Матеріали XXXIX наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів Луцького педінституту ім. Лесі Українки, ч.2.-Луцьк, 1993.- С.323-324.

5. О модальности фольклорного текста // Функциональная лингвистика (проблемы и перспективы): Материалы конференции.- Симферополь, 1995.- С.108-109.

6. Імперативна модальність українських прислів'їв, що мають структуру складного речення // Філологічні студії: Зб. наук. праць. - Випуск 1. -Луцьк, 1996.-С. 116-121.

7. До проблеми взаємозв'язків між категоріями об'єктивної модальності речення та його комунікативною настановою // Проблеми славістики: Тем. зб. наук. Праць.- Випуск 2.- Луцьк, 1996.- С.3-9.

8. Оптативна модальність в українських прислів'ях та приказах (засоби вираження та семантика) // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць.- Випуск 1.- Київ-Кіровоград, 1996.- С.109-113.

9. Умовна модальність (різновиди та засоби вираження) в українських прислів'ях // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. праць, присвячених пам'яті проф. С.П.Самійленка, ч.1.- Запоріжжя, 1996.- С.83-87.

10. О двух типах реальной модальности в украинских пословицах // Komunikacja i tekst / Pod redakcją A. Stelmaszuk.- Białystok, 1996.- S. 49-56.

Наконечная О.И. Категория объективной модальности в украинских пословицах и поговорках.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. - украинский язык. Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1997. На правах рукописи.

В работе представлена типология украинских пословиц и поговорок по модальному признаку. В связи с этим рассмотрена функциональная специфика формирующих объективно-модальное значение глагольных категорий наклонения и времени в условиях типизации, обобщенности, временной нелокализации, свойственных любому универсальному высказыванию. Выделены и описаны основные тенденции и направления модальной транспозиции в паремиях.

Nakonechna O. The Category of Objective Modality in the Ukrainian Proverbs and Sayings.

The dissertation for Candidate's degree in Phylology on speciality 10.02.01. - the Ukrainian language, Ukrainian language institute of SNA of Ukraine, Kyiv, 1997. Submitted as a manuscript.

This work touches the typology of ukrainian proverbs and sayings on the basis of modal indikation. In this connection the functional specificity of verbal categories of mood and tense, which form the objective-modal meaning is analized. Such categories function under conditions of tyfication, generalization, temporal unlocalization. The main tendencies and directions of modal transposition in small folklore genres are described in this work.

Ключові слова: українська мова, синтаксис, об'єктивно-модальний тип речення, узагальненість і часова нелокалізованість, реальність, потенційність, ірреальність.

Шдл. до друку 06.02.88. Формат 60x84/16.
Папір Арук. № 1. Спосіб друку офсетний. Умови друку арк. 1,39.
Умови фарбо-відб. 1,50. Обл.-вид. арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. № 1-458.

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

ABE 28A

1/15/2000

AB 36.918